

سیری در تاریکی‌های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار
جلد ۱ (الف)

جریان طلیعه نمایشنامه‌نویسی در ایران

(از آغاز تا پایان سلطنت محمدعلی شاه قاجار)

و

«طی‌آتر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهم خارجه»

(بین سال‌های ۱۲۸۷ تا ۱۳۱۲ ه.ق)

نیایش پورحسن



کتابخانه ملی و بایگ

سرشناسه	: پورحسن، بیاض، ۱۳۶۴
عنوان و نام پدیدآور	: جریان طلبیه نمایش، نویسی: ایران / "طیایر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه" (بین سال‌های ۱۲۸۷ تا ۱۲۹۲ هجری) / نیایش پورحسن
مشخصات نشر	: تهران: کتاب کوله‌پشتی، ۱۳۹۶
مشخصات ظاهری	: ۴۷۲ ص. ۳۱/۵×۱۴/۵ س.م.
فروست	: سیری در تاریکی‌های نمایش و ادبیات نمایشی ایران، ر.عصر، ق.۱: ج. ۱. الف.
شابک	: ۹۷۸-۶۰۰-۳۶۱-۰۹۶-۴
وضعیت	: فبیا.
موضوع	: نمایشنامه‌نویسی -- قرن ۱۳ ق. -- تاریخ و نقد.
موضوع	: طیایر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه.
موضوع	: Playwriting -- 19th century -- History and criticism
موضوع	: نمایش -- ایران -- تاریخ -- قرن ۱۳ ق.
موضوع	: Theater -- Iran -- History -- 19th century
موضوع	: نمایشنامه فارسی -- ایران -- قرن ۱۳ ق. -- تاریخ و نقد.
موضوع	: Persian drama -- Iran -- 19th century -- History and criticism
موضوع	: ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳ - ۱۳۴۴ ق.
موضوع	: Iran -- History -- Qajars, 1779 - 1925
رده‌بندی کنگره	: PIR2۸۴۵:۹ج۴ ۱۳۹۶
رده‌بندی دیوبی	: فا ۵۰۹/۲۸۸
شماره کتابشناسی ملی	: ۴۹۱۰۳۷۷



کتاب کوله پستی

این طلیعه نمایشنامه نویسی در ایران
(از آغاز تا پایان سلطنت محمدعلی شاه قاجار)

و

طیابر راسیه الدین خان وزیر مهم خارجه
بین سال ۱۲۹۷ تا ۱۲۹۲ ه.ق)

پیش پورحسن

شابک: ۴-۰۹۶-۰۴۶۱-۹۷۸-۶۰

نوبت چاپ: ۱-۹۷

ویراستار: مینو بدرجه ری

طراح جلد: احمد شری

صفحه آرا: آتلیه کوله پستی

شمارگان: ۵۰۰ نسخه

نشر کتاب کوله پستی

تلفن: ۶۶۵۹۴۸۱۰ - ۶۶۱۲۳۹۵۸

پست الکترونیک: Koolehposhti.pub@yahoo.com

وبسایت: www.ketabekooolehposhti.com

اینستاگرام: [ketabekooolehposhti](https://www.instagram.com/ketabekooolehposhti)

آدرس: تهران، میدان انقلاب، ابتدای خیابان کارگر جنوبی، کوچه مهدیزاده، پلاک ۷، واحد ۱۰۲
کلیه حقوق برای ناشر محفوظ است.

قیمت: ۳۰۰۰۰ تومان

فهرست مطالب

.....	سخنی با خوانندگان.....	۹
.....	پیش‌گفتار.....	۲۱

کتاب نخست: گفت‌وگوهای نمایشی در ایران

.....	کتاب نخست - فصل اول	
.....	گفت‌وگوهای نمایشی از عصر باستان تا عصر قاجار.....	۳۷
.....	کتاب نخست - فصل دوم	
.....	گفت‌وگوهای نمایشی در عصر قاجار.....	۶۱
.....	کتاب نخست - فصل دو - بخش یک	
.....	استفاده از گفت‌وگوهای نمایشی جهت تألیف کتب درسی و آموزشی کودکان و	
.....	نوجوان.....	۸۱
.....	کتاب نخست - فصل دو - بخش دو	
.....	گفت‌وگوهای نمایشی جهت روش تدریس در عصر قاجار.....	۹۵
.....	کتاب نخست - فصل دو - بخش سه	
.....	حکایت‌های نمایشی.....	۱۱۳
.....	کتاب نخست - فصل دو - بخش چهار	
.....	پیوست (چند گفت‌وگوی نمایشی).....	۱۳۳

کتاب دوم: طلیعه نمایشنامه‌نویسی به شیوه فرنگیان در ایران

.....	کتاب دوم - فصل نخست	
.....	جریان ادبیات نمایشی نوین ایران به مثابه کالای وارداتی.....	۱۷۵
.....	کتاب دوم - فصل دوم	
.....	ظهور پنهانی نمایشنامه‌نویسی در ایران.....	۱۸۳
.....	کتاب دوم - فصل سوم	
.....	طلیعه نمایشنامه‌نویسی ایران در دوره «مشیرالدوله سپهسالار».....	۱۹۳

کتاب دوم - فصل چهارم

طی‌المرکز میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه ۲۰۹

کتاب سوم: ساختار نمایشنامه‌نویسی به شیوه فرهنگستان در ایران

کتاب سوم

ساختار نمایشنامه‌نویسی به شیوه فرهنگستان در ایران (در عصر ناصری) ۲۵۳

کتاب چهارم: عصر تداوم نمایشنامه‌نویسی به شیوه فرهنگستان در ایران

کتاب ۱ - فصل نخست

پندمه‌المرکز دوران تداوم نمایشنامه‌نویسی ایران (در عصر مظفری) ۳۲۳

کتاب ۲ - فصل دوم

«سرگذشت» تتمه: معروف گیلانی و الماس سیاه ۳۲۹

کتاب پنجم: مایه‌نویسی در دوره صدر مشروطیت در ایران

کتاب پنجم

نمایشنامه‌نویسی در دوره صدر مشروطیت در ایران ۴۱۵

فهرست منابع و مآخذ ۴۶۳

سخنی با خوانندگان

«سیری در تاریکی‌های نمایش و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار» مجموعه‌ای از جستارهای تازه‌یاب و ناگفته راجع به جریان‌ات مهم و تأثیرگذار نمایشی، مترجمان، نویسندگان، هنرمندان و آثار نمایشی فراموش شده از عصر قاجار است که برای نخستین بار خوانندگان عزیز تقدیم می‌گردد.

این مجموعه به ما کلی یک کتاب مدون راجع به تاریخ نمایش یا تاریخ ادبیات نمایشی ایران است، با زنجیره‌های از هم گسسته از تاریخ هنرهای نمایشی کشورمان با تأکید بر دوران عصر مظفر و سپس عصر مشروطه است که در نوبه خود می‌تواند دوره‌های تاریک و فراموش شده‌ای که به حال در پژوهش‌های پیشین مطرح نشده و یا به درستی به بوته شناسایی دریا نرفته است را معرفی نموده و به برخی از پژوهش‌های سابق الحاق نماید.

اگرچه مقوله تئاتر و نمایش در دوره قاجاریه، به دوره مورد بحث ما دارای ظاهری به اصطلاح روشن است، اما به صراحت باید اذعان کرد که اطلاعات جامعه پژوهشی ایرانی از این دوره به شدت کم‌رنگ و مختصر است و به همین جهت این دوره مملو از تاریکی، خلأ، نقاط گنگ و مبهم، اشخاص و جریان‌ات فراموش شده و در مجموع دچار پرش و نقصان است. از این رو این دوره نیاز به واکاوی و جستارهای جدید، پژوهش‌های تازه، کشفیات نو و ارائه اسناد و مدارک تازه دارد که این مجموعه درصدد است پوشه‌ای از این دریای بی‌کران را روشن سازد.

راجع به شیوه نگارش و پژوهش این مجموعه باید گفت که هر مجلد سعی دارد به یکی از جریان‌اتی که در دنیای نمایش عصر قاجار تأثیرگذار واقع شد، بپردازد. این جریان‌ات خواه به صورت تأثیرات یک جریان همانند: «جریان طلیعه نمایشنامه‌نویسی در ایران»، خواه به صورت تأثیرات یک درام‌نویس غربی همانند «مولیر»، «پیر کورنی» یا «الکساندر دوما» در ادبیات نمایشی ایران است، و خواه به نهضت آشنایی ایران با تئاتر و ادبیات

نمایشی یونان و عثمانی، اتریش و... اشاره می‌کند. در ضمن در هر مجموعه، یک سند ارزشمند یا یک نمایشنامه مربوط به هر جریان معرفی و عرضه می‌شود. غالب نمایشنامه‌های ارائه شده در این مجموعه نیز آثاری تازه‌یاب یا غیرقابل دسترس هستند که یا تاکنون در ادبیات نمایشی ایران از آن سخن به میان نرفته و یا اگر هم قبلاً ذکر از آن شده باشد، از اشارات گنگ مبرا نیست. از این رو بسیاری از مطالب و آثار نمایشی این مجموعه نیز برای نخستین بار به جامعه پژوهشی و نمایشی ایران عرضه می‌گردد.

مجلدهایی که در این مجموعه از نظر می‌گذرد، مشتمل بر دو قسم است؛ قسم اول تاریکی‌های ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار؛ و قسم دوم تاریکی‌های نمایش‌های نمادین در عصر قاجار.

در این مجموعه در مجلدهای مربوطه به تفصیل شرح داده خواهد شد. اما در مورد قسم اول باید اذعان شود که تأکید اصلی نخستین مجلدات این مجموعه بیشتر حول جریان‌ات و آثار فراموش شده از عصر ناصری، مظفری و سپس مشروطه است. این دوره تقریباً از نیمه دوم دهه ۱۲۸۰ ق آغاز شده و تا سال ۱۳۲۴ ه. ق یعنی تاریخ صدور فرمان مشروطه (و حتی مدتی بعد از آن را) در بر می‌گیرد، زیرا در وهله نخست پیدایی و طلّیعه تئاتر و ادبیات نمایشی ایران به شیوهٔ رنگستان مدیون کوشش‌های اولیه در این عصر است؛ در وهله دوم تا به امروز چنانچه باید بتوان تیم به سیر تطور منطقی و توالی هنرهای نمایشی در این دوره دست یابیم؛ و در وهله سوم آن دوره یکی از مقاطع حساس و تأثیرگذار تاریخ نمایش و ادبیات نمایشی ایران است که در ورختانه به شدت دچار گسست و فراموشی شده است. چنانچه به طور مثال وقتی به تاریخ کتب تاریخ ادبیات نمایشی و تئاتر ایران مراجعه می‌کنیم، درمی‌یابیم که هر وقت از مطالعه تئاتر و ادبیات نمایشی ایران در عصر قاجار سخنی به میان رفته است، تنها یا از یک - و اسم نظیر: «آخوندزاده» و «میرزا آقا تبریزی» به عنوان سردمداران آن یاد شده و یا از میان نویسندگان تأثیرگذار خارجی فقط از آثار «مولیر» سخن به میان رفته است. حال آنکه از جریان‌ات، مسائل و اشخاص دیگر که شاید به همان اندازه و در ابعاد مختلف تأثیرگذار بودند، به ندرت حتی اشاراتی دیده شود. همچنین همین کم‌توجهی و فقدان پژوهش را می‌توان در وضعیت ادبیات نمایشی و تئاتر ایران از دوران ترور «ناصرالدین شاه» تا صدور فرمان

مشروطه که ۱۱ سال پرهیاورا در بر می گیرد مشاهده نمود. زیرا پیرامون این دوران حساس که پیش درآمدی بر شکل گیری نهضت مشروطیت در ایران شد تا به حال پژوهشی کامل در هنرهای نمایشی ایران صورت نگرفته و بدین جهت این دوره تأثیرگذار به طور کلی یا حذف گردیده و یا از پرداختن دقیق به آن صرف نظر شده است. دلیل آن هم کاملاً موجه است؛ زیرا که قدما ننوشته اند و منبع تغذیه ای را برای استفاده رهروان خود بر جای نگذاشتند.

به هر حال مجلدهای این مجموعه که تاکنون آماده سازی شده اند عبارتند از:

۱. (جلد ۱، الف) جریان طلیعه نمایشنامه نویسی در ایران به شیوه فرنگستان (در عصر قاجار) و «طیایر میرزا سیف الدین خان وزیر مهمام خارجه» (تاریخ نگاشتن ۱۸۷-۱۲۹۲ ه.ق). (جلد ۱، ب) جریان طلیعه تناتر در ایران و «سرگذشت تئاتر در ایران» (نخستین تماشاخانه ایرانیان به روش فرنگستان).

۲. آشنایی ایرانیان با تئاتر و نمایش عثمانی (در عصر قاجار) و کمندی «محمد چلبی» (تاریخ ترجمه دهه ۱۲۸۰ ه.ق).

۳. نهضت آشنایی ایرانیان با «تئاتر» در عصر قاجار و «حکایت زُدگون، خواهر پادشاه پارت» (ترجمه بین سال های ۱۲۹۹ تا ۱۳۰۵ ه.ق).

۴. نهضت ترجمه آثار «مولیر» در ایران و نواحی ایرانمیان در عصر قاجار (از آغاز تا پایان قرن ۱۹ میلادی) و کمندی «مسیو پورساک» (تألیف در سال ۱۳۱۶ ه.ق).

۵. تاریخچه آشنایی ایرانیان با تناتر و ادبیات نمایشی یونان باستان (از آغاز تا پایان عصر قاجار) و مجلس الکتر از تماشاخانه «سوفوکل» ترجمه «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه سالور» (ترجمه به سال ۱۳۱۸ ه.ق).

۶. آشنایی ایرانیان با تناتر و تماشاخانه های اتریش در عصر قاجار و آتش سوزی تماشاخانه «رینگ» وین به روایت مدارک عصر ناصر (۱۲۹۹ ه.ق).

۷. «عروسی مجبوری» ترجمه «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه سالور» (۱۳۳۱ ه.ق).

۸. نهضت «الکساندر دوما» در عصر قاجار در ایران و نمایشنامه «برج نل» ترجمه «عبدالحسین میرزا مؤیدالسلطنه» (۱۳۲۲ ه. ق).
و مجلدهای دیگری که در شرف آماده‌سازی هستند.

اما راجع به شیوة نگارش این مجموعه نیز لازم است اشاراتی کنم.

نخست آنکه در نگارش این مجموعه تا حد زیادی سعی شد که از تحسین آثارهای معدودی از پژوهشگران و تکرار آنچه قدما نوشته‌اند پرهیز شود. زیرا طبیعتاً مطالب نوشته‌شده نیازمند تکرار مکررات نیست. از این رو غالب مطالبی که در این مجموعه منتظر می‌شود، مبتنی بر کوشش‌های شخصی و حداقل امکان متکی بر اسناد و مدارک و بر حدّ قابل قبول است که در صورت لزوم اگر تکراری نیز در آن به چشم می‌خورد بی‌کیان، تصحیح و تکمیل شده و یا نکات تازه‌ای به آن افزوده شده است.

دوم آنکه هرگز از روش رجوع از مترجمان امروزی که مسائل مربوط به تحلیل نمایشنامه را از منابع غریب برداشته و با انتهای کتاب‌های خود ضمیمه می‌کنند، پیروی نکردم. از این رو تحلیل آثار نمایشی، مجلد، خوب یا بد، ضعیف یا قوی حاصل بررسی و جستارهای نگارنده است.

سوم آنکه در این مجموعه تا حد بضاعت سعی شد که با احترام به خوانندگان مطالبی ارائه گردد که غالباً حاوی نکات تازه‌ای باشد. زیرا نویسندگان روشن‌ضمیر آشکارا واقف هستند بسیاری از پژوهش‌هایی که در چند دهه اخیر در زمینه آثار و ادبیات نمایشی ایران در قالب مقاله و کتب مختلف منتشر می‌شوند یا بیشتر جهت سباق‌سازی پژوهشی و ارتقاء رتبه دانشگاهی بوده است و یا غالباً از کپی‌برداری و تغییر رسم‌الخط مطالب چند پژوهشگر پیشگام فراتر نمی‌رود. چنانچه اثبات این ادعا را می‌توان در بسیاری از کتب و مقالات تکراری و کم‌کیفیت نسل دانشگاهی امروز به‌صراحت مشاهده نمود.

چهارم آنکه تمام تلاش خود را انجام دادم که این مجموعه با حساسیت و وسواس شدید نگارش شود. تا آنجا که بضاعت ناچیز نگارنده اجازه می‌داد، سعی نمودم که از انتخاب نسخ گرفته تا تحلیل آثار، انتخاب منابع و اسناد، مطالب تازه‌ای را به گنجینه

ادبیات نمایشی ایران عرضه کنیم. یقیناً در این زمینه نقصان‌هایی نیز وجود خواهد داشت که پیشاپیش از این بابت از همه خوانندگان عزیز پوزش می‌طلبم.

پنجم آنکه نگاه این مجموعه نگاهی تاریخی و مبتنی بر اسناد است که با روش کتابخانه‌ای و به شیوه توصیفی و تحلیلی نگارش شده است.

ششم آنکه هر مجلد از این مجموعه به‌طور کلی شامل چند بخش عمده است:

بخش اول معرفی و شناسایی تأثیرات یک جریان خاص نمایشی در عصر تجار. این جریان گاه به‌صورت نهضت و جریان شناوری همانند «جریان طلیعه نمایشنامه‌نویسی» در کشور ما است؛ گاه تأثیر مستقیم یک فرد همانند «میر»، «میردورنی» و «الکساندر دوما» در ادبیات نمایشی ایران است. گاه تأثیرات یک فرهنگ کشور همانند یونان و عثمانی و اثریش در تاریخ هنرهای نمایشی کشور ما است.

در بین این افراد بیشتر به‌عنوان «مولیر» بنا نهاده شد. زیرا تأثیر افکار و آثار «مولیر» در طلیعه و نیز ادبیات نمایشی ایران و حتی عثمانی، روس و ممالک عرب بیش از «میردورنی» یا «الکساندر دوما» بوده است. از این رو از «مولیر» در مجلد چهارم و هفتم به‌تفصیل سخن رانده شده است.

بخش دوم معرفی یک اثر نمایشی تازه‌یاب از «نور ناصر» مظفری و حتی عصر مشروطه. این آثار یا همانند نمایشنامه‌های «تیاتر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه»، «ردگون»، «مسیو پورسنياک»، «کرم» رساله «تفصیل آتش گرفتن تماشاخانه رینگ تئاتر» نسخه‌ای خطی است؛ «تئاتر» «محمد چلبی» و «برج نل» (تمثیل تیاتر) و «عروسی مجبوری» آثار چاپ‌شده می‌باشند.

راجع به آثار خطی در این مجموعه باید گفت که هر کدام از این آثار نسخی منحصر به فردند که غالباً فاقد شناسنامه لازم هستند. چنانچه نسخه «تیاتر میرزا سیف‌الدین خان وزیر مهمام خارجه» فاقد نام نمایشنامه‌نویس و تاریخ دقیق نگارش است، تراژدی «ردگون» فاقد سال ترجمه و حتی عدم

مشخصات دقیقی از مترجم است. نسخه «مسیو پورسنياک» فقط حاوی نام کاتب و تاریخ کتابت است. «تفصیل آتش گرفتن تماشاخانه رینگ تئاتر» نیز فاقد تاریخ دقیق ترجمه است و در بین نسخ خطی تنها «الکتر» است که حاوی نام دقیق اثر، مترجم و تاریخ ترجمه می‌باشد.

در مورد آثار ترجمه‌شده باید گفت که در هیچ‌یک از این نسخ، منبع اصلی ترجمه و زبان ترجمه ذکر نشده است. زیرا در آن زمان چنین کاری نه در ترجمه متون نمایشی و نه حتی در مثنی‌برداری آثار نقاشی اساساً مرسوم نبوده است. هرچند جالب است که گفته شود هر سه نمایشنامه از زبان فرانسه ترجمه شده‌اند.

در باب سه نسخه «محمد چلبی»، «برج نل» (تمثیل تیاتر) و «عروسی مجبور» باید اشاره کرد که نسخه «محمد چلبی» اصلاً در ایران چاپ نشده است. ترجمه تاریخ دقیق ترجمه آن به قطعیت مشخص نیست و تنها در مقدمه کوتاهی به نحوه‌ای آن به زبان آلمانی، اطلاعاتی مختصر از آن درج شده است. نسخه «برج نل» (تمثیل تیاتر) و «عروسی مجبور» نیز اگرچه آثاری چاپ‌شده هستند، اما شوربختانه برای سال‌های طولانی همانند سایر نسخ مزبور به محاق فراموشی سرده شده است.

بخش سوم شناسایی و معرفی نسخه‌ها مترجمان، کاتبان، زمان انتشار، مسائل مربوط به این آثار از جمله مواردی است که در هر مجلد به تفصیل شرح داده می‌شود.

در این بخش تاریخچه هر اثر و تأثیرات جریان آن در ادبیات نمایشی قاجار مشخص شده است. این تاریخچه گاه همانند قطعه‌نمایش «محمد چلبی» سرنوشتی پر فراز و نشیب داشته است، گاه نیز همانند «برج نل» از همان ابتدا تا حدودی مشخص بود.

از میان مترجمان نام پنج مترجم نسخ «ردگون»، «الکتر»، «برج نل» (تمثیل تیاتر)، «تفصیل آتش گرفتن تماشاخانه رینگ تئاتر» و «عروسی مجبور» مشخص گردید، اما مترجم دو نسخه نمایشی «محمد چلبی» و «مسیو پورسنياک» همچنان در هاله‌ای از ابهام باقی ماند.

راجع به مترجم کمدی «مسیو پورسنیاک» اگرچه نتوانستیم نام مترجم را شناسایی کنیم اما سعی نمودیم که کاتب آن را تا حد بضاعت معرفی کنیم. شاید در آینده بتوان در بین اسناد تازه‌تر، روابطی میان کاتب نسخه و مترجم پیدا نمود.

نام دو مترجم نسخ دیگر یعنی «عبدالحسین میرزا مؤیدالسلطنه» و «حسینقلی میرزا عمادالسلطنه» از همان ابتدا بر روی نسخه‌های موجود مندرج بود. از این رو صرفاً ضرورت تهیه زندگینامه‌ای مبسوط از آن‌ها احساس می‌شد. زیرا اگرچه راجع به «عمادالسلطنه» سابقاً مطالبی منتشر شده بود، اما از «مؤیدالسلطنه» تاکنون هیچ مطلبی در تذکره‌ها و کتب قاجاری مندرج نشده بود.

خوشبختانه نام مترجم «گون» یعنی «مرتضی مترجم» نیز پس از پیگیری‌های بسیار به دست آمد. از این نظر مفتخریم که شخصیتی گمنام اما فرهیخته را برای نخستین بار به تاریخ پیدای ادبیات نمایشی ایران معرفی می‌کنیم.

در ضمن گفتنی است در این بخش جریانات دیگری نیز اشاره شده است. این جریانات گاه همانند جلد چهارم به تطبیق آثار «مسیو پورسنیاک» در ادبیات نمایشی ایران پرداخته است و گاه نیز همانند جلد دوم به تأثیرات بینافرهنگی «محمد چلبی» در ادبیات شرق و غرب اشاره دارد.

بخش چهارم در هر مجلد سعی بر این شد که هر اثر نمایشی در فصل تحلیل گردد. راجع به این مبحث باید گفت که به‌جز نمایشنامه «الکتر» تنها آثار تاکنون هیچ تحلیل جامع و کاملی در کتب نمایشی ایران عرضه نشده است. از این رو سعی نمودیم که تحلیل نمایش‌های این مبحث را با تکیه بر منابع ایرانی، خارجی و تا آنجا که در حد بضاعت بود ارائه دهیم.

بخش پنجم متون نمایشی غالباً پس از استنساخ و تصحیح مورد حواشی نویسی قرار گرفتند و توضیحات مربوطه نیز در پانویس هر صفحه درج گردید. راجع به نحوه تصحیح متون باید گفت که هر متن پس از استنساخ،

مورد بازبینی قرار گرفت. برخی از واژگان به تعبیر امروزی مصطلح نبود و نیازمند توضیحات بود. برخی از ترجمه‌ها حاوی واژگان فرانسوی، عربی و ترکی بودند که معنای آن‌ها نیز استخراج و در پانویس عرضه شد. برخی از واژگان عبارت بودند از اسامی شهرها، اشخاص، اساطیر و اصطلاحات خاص، که هر کدام نیز به‌طور معمول در پانویس شرح داده شد. برخی از متون در قسمت‌هایی ناخوانا و در قسمت‌هایی غیرگویا بودند. توضیحات این مباحث را نیز به‌طور کلی در صفحات مجلدات مربوطه شرح دادیم. برخی از نسخه‌ها همانند «محمد چلبی» نیازمند مقابله با آثار اصلی آن یعنی ترکی و فرانسوی بود. برخی از متون همانند «مسیو پورسنياک» و «ردگون»، «الکتر» و «مسیو پورسنياک» با برخی از نسخ فرانسوی و حتی انگلیسی مربوط به ایران است. هم تطبیق داده شد و شرح آن نیز در مجلدات مربوطه درج گردید.

ناگفته نماند که تمام متون نمایشی ترجمه‌شده در عصر قاجار فاقد ذکر مراجع کتب اصلی خود هستند. این روش‌شناسایی کتب اصلی تا حد زیادی امکان‌ناپذیر است؛ بدین جهت برخی از متون این مجموعه همانند «کمندی مسیو پورسنياک» علی‌رغم ترجمه‌اش مطابق، دارای نواقص فنی زیادی بود که حداقل امکان در تصحیح متن برطرف گردید.

راجع به منابع و مآخذ نگارش این مجموعه باید اذعان نمود که در این مجموعه از چند قسم منابع استفاده شده است. منابع چاپی (کتب و مقالات)، نشریات جدیدی و جدید، منابع چاپ سنگی، منابع خطی و اسناد چاپ‌نشده، و منابع خارجی. هرگز سعی نکردم در استفاده و شناسایی و استناد به منابع، همانند عده معدودی از پژوهشگران و مدرسان سرشناس این رشته تنها چند کتاب را پیش روی خود گذاشته و با استفاده از منابع مندرج در همان کتب و شیوه مرسوم فلانی این را گفت یا فلانی آن را گفت، کتابسازی کنم.

این پژوهش ما حاصل چند سال کوشش و زحمات ناچیز نگارنده در جهت شفاف‌سازی گذشته تاریک نمایش و ادبیات نمایشی کشورمان است. در این وادی به دفعات مستأصل و سرخورده شدم. چند بار عطای پژوهش را به لقای آن بخشیدم. با دلسردی و یأس مواجه شدم. اما با این حال از نو شروع کردم؛ اما هر بار مأیوس‌تر و دلسردتر از دفعه قبل نگارش این مجموعه را ادامه دادم. انگیزه جوانی و کفش‌های آهنی نیز که در این راه پوشیده بودم امروزه شدت از بین رفته است. به برخی از کتابخانه‌ها و مراکز اسناد آلرژی شدید پیدا کرده. رفتارهای برخی از کتابدارها و مسئولان به شدت رقت‌انگیز است. گویی ارث آباء و اجداد خود را می‌خواهند در اختیار محققان قرار دهند. خیلی جالب است که هیچ مرکز پاسخگو و حامی پژوهشگران هم اساساً در این دوره وجود ندارد و به سان بسیاری از پژوهشگران مهجور این سرزمین، بوم از هیچ گونه حمایت اقتصادی و معنوی دولتی و شخصی برخوردار نبود. حتی برخی مراکز اسناد و کتابخانه‌ها و موزه‌ها جز اتلاف وقت و سیستم بوروکراسی اداری و نهایت پاسخ منفی با کلی اعصاب‌خردی از هرگونه مساعدت و همکاری مثبتی نیز باز دارند امتناع نمودند. از همه بدتر در این بین با تعدادی از کارمندان مراکز اسناد و اسنادخانه‌ها کابینی مواجه شدم که راه همفکری و همکاری را صرفاً در گرو سوءاستفاده پژوهشی در جهت چاپ مقاله و ارتقاء پست و درجه خود می‌دیدند. همین جا به صراحت اعلام می‌کنم که یکی از سوءاستفاده‌های صورت گرفته از سسوزه‌های پژوهشی نگارنده، پژوهش‌های سه‌ای تحت عنوان «میرزا علی اکبرخان مزین الدوله نقاش‌باشی» است که یکی دو پژوهشگر را با کمال وقاحت آن موضوع را توأم با برخی از مدارک بنده مورد دستبرد قرار دادند.

خب طبیعی است که با این وضعیت، تاکنون به بسیاری از اسناد و مدارک که در زمان آن بوده‌ام دسترسی پیدا نکرده‌ام، امید است که در آینده بتوانم با دسترسی به آرشیو اسناد و مدارک، ویرایش جدیدتری از این آثار را به خوانندگان ارائه دهم.

به هر حال با وجود این مشکلات تمام تلاش خود را انجام دادم که حداقل برخی از این جریانات و آثار نمایشی گمنام را از محاق فراموشی نجات داده و برای آیندگان به ثبت برسانم.